

20. Bir neolojizm örneği: medeniyet kavramının Türkçe kurgu dışı metinlerdeki serüveni

Kübra Fatma DURSUN ÖNEN¹

APA: Dursun Önen, K. F. (2023). Bir neolojizm örneği: medeniyet kavramının Türkçe kurgu dışı metinlerdeki serüveni. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö12), 251-260. DOI: 10.29000/rumelide.1330457.

Öz

Neolojizm, bir dilde daha önce bulunmayan yeni bir kelime veya terim oluşturma sürecidir. Kelimenin kökeni Latince'deki "neos" (yeni) ve "logos" (kelime) kelimelerinden gelir. Bu terim, dilin gelişimiyle ortaya çıkan yeni kelimeleri ifade etmek için kullanılır. Neolojizmler, dil içi ihtiyaçları karşılamak, yeni kavramları ve teknolojileri tanımlamak için kullanılan yeni kelimeler ve deyimlerdir. Bu terim, dilin sürekli gelişimine ve yenilenmesine işaret eder. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'dan Avrupa'ya gönderilen bürokratlar, risalelerde ve sefaretten yazdıkları mektuplarda "medeniyet" kavramını ifade etmek için "sivilizasyon" sözcüğünü kullanmışlardır. "Sivilizasyon", Fransızca "civilisation" sözcüğünden Türkçeye ödünçlenmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Türk yazarların özellikle Avrupa'dan yazdıkları hatıra, mektup ve seyahat yazılarında "sivilizasyon" kelimesi yerine "medeniyet"i tercih ettikleri görülmüştür. Arapça kökenli "medeniyet" kelimesi, zamanla Türkçenin yapısına uyum sağlamış ve Türk kültüründeki kullanımına uygun hâle gelmiştir. Bu süreçte kelimenin anlamı farklılaşmış ve genişlemiştir. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar yaşanan siyasi ve sosyal gelişmelerin etkisiyle, yazarlar kurgu dışı metinlerde medeniyet ve Batı'yı ilişkilendirdikleri için, Türklerin çağdaşlaşma öyküsünü ayırıştırmak adına "terakki" sözcüğünü yaygın şekilde kullanmaya başlamışlardır. Arapça kökenli "terakki" kelimesi ise içerisinde barındırdığı "ilerleme, gelişme ve yükselme" anlamlarıyla Türk aydınlarının Batılılaşma sürecindeki eğilimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve 19. yüzyılın sonlarında yazarların üzerinde sözleştiği bir kavram olarak pek çok fikir yazısında tekrar edilmiştir. 20. yüzyılın başında, Millî Mücadele başlamış ve bu büyük değişim ifade edilirken içerisinde "devrim" anlamı barındıran "inkılap" kelimesi metinlerde yaygın şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada neolojizm ışığında bir kavramın Türk kültür tarihindeki değişimi ve dönüşümü kurgu dışı metinler üzerinden tarihselleştirilerek aktarılmaya çalışılacaktır. Bu söylem analizi sayesinde, Türk aydınlarının Batılılaşma sürecini hangi sözcükler etrafında anlamlandırdıkları ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar kelimeler: Neolojizm, sivilizasyon, medeniyet, terakki, inkılap

An example of neologism : The adventure of the concept of civilization in Turkish non-fiction texts

Abstract

Neologism is the process of forming a new word or term that did not exist before in a language. It is a grammatical term that is frequently used in Turkish. The origin of the word comes from the Latin words "neos" (new) and "logos" (word). This term is used to express new words that have emerged with the development of the language. Neologisms are new words and phrases used to meet needs

¹ Arş. Gör.Dr., Haliç Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı (İstanbul, Türkiye), kubradursun@halic.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0322-7898 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 21.06.2023- kabul tarihi: 20.07.2023; DOI: 10.29000/rumelide.xxxx]

and describe new concepts and technologies. This term refers to the continuous development and renewal of the language. The bureaucrats sent from the Ottoman Empire to Europe during the Tanzimat Period used the word "sivilizasyon" to express the concept of civilization in the epistles and letters they wrote from the embassy. "Sivilizasyon" is borrowed from the French word *civilisation* into Turkish. Towards the end of the 19th century, it was seen that Turkish writers preferred "medeniyet" instead of the word "sivilizasyon" in their memoirs, letters and travel writings, especially from Europe. The Arabic origin word "medeniyet" has adapted to the structure of Turkish over time and has become suitable for its use in Turkish culture. In this process, the meaning of the word has differentiated and expanded. Tanzimat II. Under the influence of the political and social developments that took place until the Constitutional Monarchy, writers began to use the word "progress" widely in order to differentiate the modernization story of the Turks, as they associated civilization and the West in non-fiction texts. At the beginning of the 20th century, the national struggle started and while this great change was being expressed, the word revolution, which had the meaning of revolution, began to be widely used in the texts. In this study, the change and transformation of a concept in the history of Turkish culture in the light of neologism will be tried to be historicalized through non-fiction texts.

Keywords: Neologism, civilization cultur, progress, revolution

Giriş

Dil, kendisini sürekli yenileyip geliştiren, insanlar arası iletişimi sağlayan çok canlı bir araçtır. Bu değişimi tetikleyen birçok neden sayılabilir. Bunlar arasında en önemlileri kültürel etkileşimler, teknolojik gelişmeler, savaş ve göç olarak sıralanabilir. Dildeki değişim art zamanlı olarak gözlemlendiğinde beslendiği kaynakların iki yönlü olduğu görülecektir. Birincisi, dil kendi içindeki imkânlarla bir dönüşüm geçirebilir ve yeni kelimeler ortaya çıkarabilir. İkincisi ise başka bir dilden ödünçleme yolu ile aldığı kelimeyi kendi kurallarıyla yeniden üretebilir. Her dilde, yeni kavramları karşılamak için yeni kelimelerin üretilmesi ihtiyacı doğmaktadır. Neolojizm, bu ihtiyaca cevap vermek amacıyla kullanılan işlevsel bir araç haline gelmiştir.

Neolojizm terimi genel olarak yeni teknolojileri veya sosyal eğilimleri tanımlamak amacıyla tercih edilir. Örneğin "selfie" kelimesi ya da "blog" kelimesi bu türden ihtiyaçlardan doğmuştur. Neolojizm, yeni bir kelime ya da kelime anlamı yaratmak için kullanılan dilbilimsel bir kavramdır. L.S Mercier 1801 yılında yazdığı sözlüğe *Néologie* adını vererek, kavram için şöyle bir tanımda bulunmuştur: "Neoloji, kelime dağıncığını yeni kelimelerle veya yeni anlamlarla yenilemektir." (Şafak, 2018, s. 5). Neolojizmin bu yeni sözcük türetme işlevi kimi zaman "uydurma bir dil" olarak algılanmış ve olumsuz şekilde karşılanmıştır (Akahn, 2014, s. 15). Fakat yeni bir kavramın ortaya çıkışı ve sözlüğe girmesi ancak o dilin konuşucuları tarafından yaygın kullanımının bir sonucudur.

Neolojizm, Yunanca *neo* yani "yeni" ve "sözcük" anlamına gelen *logosun* birleşmesi ile Fransızca "-isme" sonekinin eklenmesi sonucu üretilmiş bir kavramdır (Akahn, 2014, s.22). Neolojizmler konusunda yapılan araştırmalarda bazı anlaşmazlıklar vardır. Örneğin yenilik konusu tam olarak anlaşılammaktadır. Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* adlı çalışmasında neolojizmi "yeni ve henüz yaygınlık kazanmamış sözleri kullanmak veya mevcut sözleri henüz alışılmamış farklı anlamlarda kullanmak" olarak tanımlamış ve yanlış dil kullanımlarından biri olarak görmüştür (Karaağaç, 2013, s. 866). Bu konuda farklı görüşlerden biri de başka dillerden ödünçlenen kelimelerin neolojizm olarak kabul edilmesi fikridir (Emecan, 1998, s.21). Neoloji, Nişanyan'ın sözlüğünde "yeni

bulunmuş sözcük veya deyim” olarak karşılanmaktadır.² Nişanyan’ın sözlüğünde diğer tanımlardan farklı olarak neolojizmle deyim de üretilebileceği eklenmiştir. İsa Sarı, tıpta ve psikolojide neolojizmlerin yaygın olduğunu vurgulamıştır. Sürekli yeni kavramlara ihtiyaç duyulan bu alanlarda bazı hastalıkların, o hastalığı keşfeden kişinin adını aldığı, örneğin; Behçet hastalığı, yani aslında dil içi ihtiyacın isimlendirme konusunda da kendini gösterdiğini vurgulamıştır (Sarı, 2013, s. 21). Konu hakkında en geniş tanımlardan biri de Sarı’ya aittir:

Neolojizm (< Fr. néologisme), yeni bir kavramı karşılamak ya da mevcut bir kavramı daha iyi tanımlamak amacıyla türetilmiş dilin türetim kurallarına uygunluk gösteren, fakat uydurma (coinage) ya da kopyalama sonucu ortaya çıkabilen “yeni” sözcükleri ifade eden bir terimdir. (...) Bu yeni sözcükler (neolojizmler); biçim bilgisel (morfolojik), anlamsal (semantik) ya da biçim-anlamsal (morfo-semantik) boyut taşıyabilirler. Biçim bilgisel boyutta harmanlama, kırpma, akronim vd. yöntemler aracılığıyla daha önce dilin söz varlığında bulunmayan bir gösterge ortaya çıkarılır ve bu gösterge anlam açısından, kendisine kaynaklık eden ilk gösterge ya da göstergelerden farklı değildir (Sarı, 2013, s. 20).

Sadece Türkçe üzerinden dahi dilbilimcilerin üzerinde mutabık kalabildikleri tek bir tanımlı olmayan neolojizmin, buraya kadar sıralanan tüm tanımlardaki tek ortak noktası “yenilik” üzerindedir. Konu hakkındaki en kapsamlı çalışmaları, Jean François Sablayrolles, Alain Rey, Jacqueline Picoche, Georges Mounin ve Henri Bonnard gibi isimler yapmıştır (Oktuğ, 2009, s. 127). Neolojiyi dilbilimsel olarak açıklamaya çalışan Fransız dilbilimciler, bu sınıflandırmaları yaparken neolojizmin iki boyutu üzerinde durmuştur. Birinci boyutu yeni üretilen kelimenin morfolojik olarak nasıl oluştuğudur. Sözcüğün önek-sonek alarak mı ya da birleşik sözcükler aracılığıyla mı oluşturulduğu gibi dilin kendi imkânları doğrultusunda biçim neolojisinin etkilerini anlamlandırmaya ve bir mantığa oturtmaya çalışmışlardır. Bu sınıflandırma metodunda kelime üzerindeki değişim açık şekilde gözlemlenebilmektedir. Anlam neolojisini takip etmek ise daha güçtür. Çünkü burada var olan bir gösteren üzerinden yeni anlam kazandırılmış bir neoloji de söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla bu durum tarihî ve sosyolojik bir araştırma yapmayı gerektirmektedir. Bu nedenle çalışmada da kurgu dışı metinler üzerinde medeniyet sözcüğünün hangi anlamsal gerekçelerle yeniden üretildiği üzerinde durulacaktır.

1. Neolojizmin nedenselliği üzerine

Dünyanın giderek daha global bir mekâna dönüşmesi şüphesiz gündelik dili de etkilemektedir. Hızlı gelişen teknoloji yeni sözcük ihtiyacını sürekli olarak arttırmaktadır. Koca, sözcüksel ödünçlemeyi teşvik eden en önemli etkenlerden birinin alıcı dilde, yeni üretilen kelimeyle kavramlara karşılık bularak prestij kazanma isteği olduğunu ileri sürmektedir (2021, s.5). Eğer alıntı yapılan kaynak dil, kendi döneminde daha büyük bir prestij sahibiyse o dilden yapılan ödünçleme geniş kitlelere yayılırken daha az bariyerle karşılaşır.

Alıntı kelimelerin anlamları, farklı şekillerde ve aşamalarda değişebilir. Yeni kelime, alıcı dile tanıtıldığında orijinal anlamından farklı bir anlam yüklenebilir. Alıntı kelime uyarlandıktan sonra alıcı dilin kullanım özelliklerine göre anlam değişimi gösterir ve genellikle kaynak dildeki bir anlamı ödünç alır. Ancak alıntı kelimenin diğer anlamları da zamanla dil temasının devam etmesi sonucu dile entegre edilebilir. Ayrıca bazı alıntı kelimeler, başka diller aracılığıyla ödünç alınabilir ve anlamsal tercihler, ödünçlemenin yapıldığı dile bağlı olarak değişebilir (Koca, 2021, s. 6).

Bir dilden başka dile yapılan ödünçlemelerin çok farklı sebepleri olabilir. Özellikle baskın bir kültüre sahip ülkelerin dillerinden etkilenmemek neredeyse olanaksızdır. Bu nedenle Türk dili üzerinden

² <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/neolojizm> Son Erişim Tarihi: 18.06.2023

düşünüldüğünde farklı coğrafyalarda yüzyıllardır var olması, çok farklı milletlerle aynı bayrak altında toplanması, daha modern ve etkili konuşma çabası gibi pek çok nedenle ödünçleme yöntemleri kullanılmıştır. Özellikle Batılılaşmanın başladığı Tanzimat Dönemi gibi büyük bir kültürel değişim geçirilen dönemlerde bunun gibi ödünçlemelerin sayısı giderek artmıştır. Aynı zamanda basın-yayın faaliyetleri de neoloji olan kelimelerin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Üstelik Tanzimat gibi iletişimin kısıtlı olduğu dönemlerde bu konuda aracılık yapan gazetelerin sözcük dağarcığının neolojizm üzerinden gelişmesinde etkisi büyük olmuştur.

Ödünç alınan sözcükler, beraberinde pek çok tartışmayı da getirmiştir. Bunun ölçüsü ve sınırlarının ne olduğu konusunda Türk edebiyatında özellikle Tanzimat’la beraber büyük anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Yeni sözcük ihtiyaçlarının dilin kendi imkânları üzerinden değerlendirilip sonuca bağlanması etrafında dönen bu tartışmalar II. Meşrutiyet’te evrilerek Yeni Lisan Hareketi’ni oluşturur. Bu hareket etrafında birleşen bir grup yazarın ateşli şekilde halk diline yaklaşmayı savunduğu görülür. Bu durum Cumhuriyet Dönemi’nde de Öz Türkçeçiler tarafından farklı yanlarıyla sürdürülmüştür (Karaca, 2020, s. 50). En sonunda kurumlar düzeyinde ve devlet eliyle yapılan düzenlemelerle sözcük ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmaların başarılı olup olmadığı bir yana, dile kurumlarla yapılan müdahalelerin yalnızca Türklere has bir durum olmadığı da gerçektir.

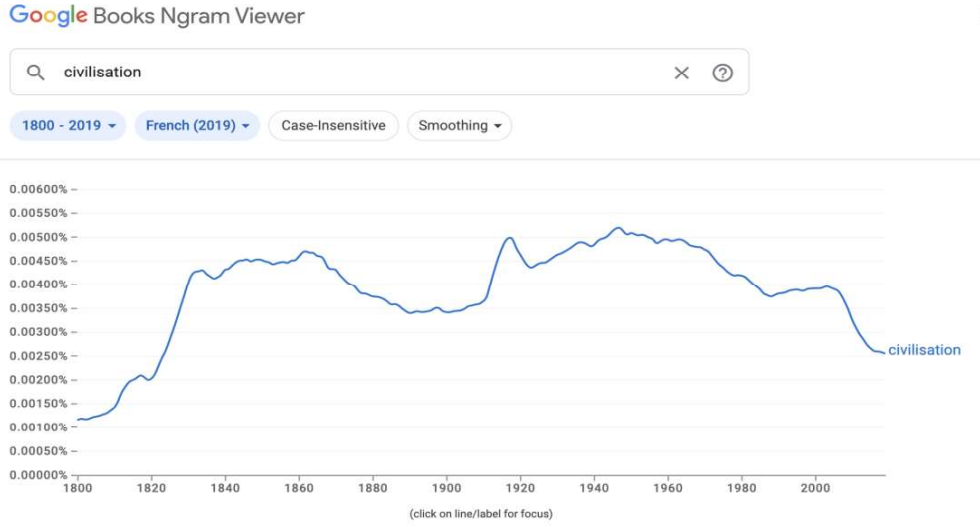
Fransa’da neolojizmle ilişkin pürist bir yaklaşım izlenmektedir. Neolojizmin etkileri, 1970 yıllarından bu yana, Kültür Bakanlığı’na bağlı olarak çalışan “Délégation Générale a la Langue Française” tarafından denetlenmektedir. Ancak bu delegasyon tarafından Fransız Resmi Gazetesi’nde (Journal Officiel) yayımlanan neolojizmler ilgililere sunulmaktadır. En bilinen örnek, “walkman” yerine “balladeur” neolojizminin önerilmesidir. Asıl amaç, Fransızca’yı İngiliz ve Amerikan dilinin etkisinden korumaktır (Okçu, 2009, s. 129).

Dilbilimciler ve kurumlar her ne kadar belirli kuralları kurumlar düzeyinde işletmeye çalışsa da dil toplumsal bir varlıktır. İletişim, toplum tarafından işletilen bir süreç olduğundan, neolojizme uyan bir sözcüğün normalize edilmesi de onun yaratıcılığına, akılda kalıcılığına, dil mantığına uygunluğuna bağlıdır. Neolojizm içinde değerlendirilecek olan bir sözcüğün yaygınlaşp “normalize” olması için ise yaygın olarak kullanılması ve sözlüğe girmesi gerekmektedir (Akalın, 2014, s. 17).

2. Medeniyet sözcüğü üzerinden bir neolojizm değerlendirmesi

Neolojizmin nedenselliğini açıklanırken önemli hususlardan birinin kaynak dilin prestijine ulaşmak isteyen alıcı dil kullanıcılarının tutumlarından bahsedilmiştir. Tanzimat Dönemi de bu prestij dilinin arandığı, yoğun çeviri faaliyetleriyle yeni kavramların karşılanmaya çalışıldığı bir dönemdir. Çalışmada kurgu dışı metinlerden kasıt hatırat, mektup ve risale gibi türlerdir. Medeniyet sözcüğünün kullanılmaya başlandığı yıllar 19. yüzyılın ilk yarısına yani Tanzimat Dönemi’ne denk gelmektedir. Bu nedenle çalışmada incelemeye tabi tutulan metinlerin ilki 1837 senesine aittir. Medeniyet sözcüğüne karşılık gelen *sivilizasyon* ilk kez Sadık Rifat Paşa’nın *Avrupa Ahvaline Dair Risalesi*’nde görülür. Ancak burada önemli bir konuyu hatırlatmakta fayda vardır. “Civilisation” Fransızcadaki ilk kez 1757 yılında kullanılmaya başlanmıştır (Görgün, 2003, s. 298). Medeni olanı ve şehir yaşamını karşılamak üzere ortaya atılan bu sözcük hiç yoktan yaratıldığı için, kendisi de başlı başına bir neolojizmdir. Sadık Rifat’ın yaptığı ise bu kelimeyi alıp Türkçe dilbilgisi kurallarına uygun hâle getirmektir.

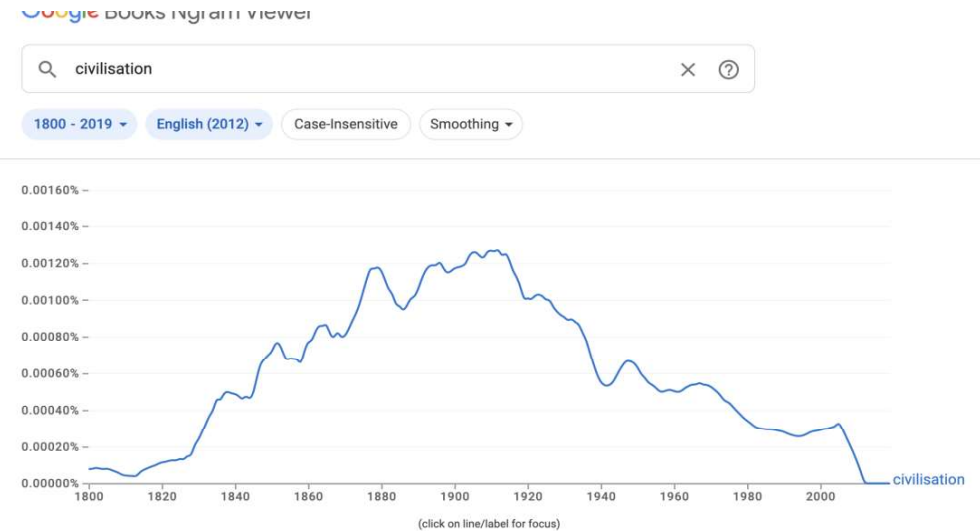
Tanzimat Dönemi’nde Türkçenin prestij dili Fransızcadır. “Civilisation” kavramı da ilk kez Fransızlar tarafından ortaya çıkarılmıştır:

Grafik 1: Books NGram Viewer-French

Üstteki grafikte “civilisation” kelimesinin Fransızcada kullanıma girdiği 1700’lerin sonundan itibaren ne sıklıkta kullanıldığı görülmektedir.

Yukarıdaki grafikte “civilisation” neolojizminin ortaya çıktığı yıllardan günümüze doğru basılı kitaplardaki kullanım sıklığı görülmektedir. Buna göre kelimenin kullanım sıklığı 20. yüzyılda en üst seviyeye ulaşmıştır. 19. yüzyılda ise sözcüğün yayılma seviyesi hiç de azımsanacak gibi değildir. Fransızların kendi ürettikleri civilization kelimesini yaygın şekilde 2000’li yıllarda da kullandıkları görülmektedir. 19. yüzyıl aynı zamanda Tanzimat’ın başladığı yılları da kapsamaktadır. Dolayısıyla baskın kültür olan Fransız kültürünün ürettiği bir neolojizmin Türkçeye ödünçlenmesi de doğaldır. “Civilisation” İngilizcedeki basılı kitaplarda tarandığında ise başka bir grafikte karşılaşılmaktadır:

Grafik 2 Books Ngram Viewer-English

Üstteki grafikte “civilisation” kelimesinin İngilizcede kullanıma girdiği 1700’lerin sonundan itibaren ne sıklıkta kullanıldığı görülmektedir.

İngilizlerin civilization kelimesini Fransız kültürünün baskın olduğu yıllarda yaygın şekilde kullandığı, ancak 20. yüzyıl sonuna gelindiğinde artık bu kelimeye neredeyse hiç rastlanılmadığı görülmektedir. Bu durum sözcüğün kaynak dilde çok daha uzun süre kaldığı kanısını doğurmaktadır. Türkçe kitapların dijitaleri maalesef yaygın bir şekilde veri tabanlarına kaydedilmediği için benzer bir gözlemi yapmak şimdilik mümkün görünmemektedir. Aynı zamanda Latin harfli metinler üzerinden yapılan bu taramaları Osmanlıcaya uyarlamak da bu durum önünde önemli bir engeldir.

Özellikle Tanzimat Dönemi’yle artan ve 20. yüzyılın ortalarına kadar etkisini sürdüren Türk-Fransız temasları, Türkçeye Fransızca kelimelerin ödünçlenmesi sonucunu doğurmuştur. Türkçede yeni kavram, madde ve eşyaları karşılayan kelimelere duyulan ihtiyaç Fransızcadan yapılan sözcüksel ödünçlemelerin başlıca nedenidir. Ödünçlemeler, kaynak dilin baskın kültürünün etkisiyle ve aniden yaygınlaşarak kullanılmaya başlanır. Bu kullanımda etkili grupların bu kelimeyi sıklıkla kullanması da kelimenin yaygınlaşmasını sağlar. Bu durum kültürel ödünçlemedir. Bu çalışma için on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında “etkili gruplar”dan kasıt dili yazılı şekilde sıklıkla kullanan bürokratlar, gazeteciler ve edebiyatçılardır. Buna Encümen-i Daniş üyelerinin yoğun çeviri faaliyetleri de örnek gösterilebilir. Encümen-i Daniş, öncelikle eğitim kurumlarında okutulacak kitapların hazırlanması amacıyla daha sonra da Sultan Abdülmecid’in desteğiyle daha geniş yetkilendirilerek halkın kültür seviyesini yükseltecek telif ve tercüme eserlerin hızla Türkçeye kazandırılması için faaliyete geçmiştir (Uçman, 1995, s. 176). Tercüme faaliyetlerinin hız kazanması yeni ve anlaşılır kelimelerin üretilmesi ihtiyacını da doğurmuştur. Encümen-i Daniş üyeleri saygın üyelerden oluşmaktadır. Gazetelerde de yazan bu kişilerin öncelikli amacı kültür seviyesini yükseltmek, halkın kullandığı dile yaklaşmaktır. Bunun için dilin kendi imkânları rahatlıkla kullanılmıştır. Neolojizmdeki temel ödünçleme biçimlerinden biri de budur, dilde az ya da çok çağrışımı olan veya hâlihazırda bulunan sözcükleri yeniden üreterek yaygınlaşması sağlanabilmektedir.

Bu çalışmaya konu olan üç neolojizm örneğinde hem kültürel ödünçlemeye hem de temel ödünçlemeye karşılık gelecek üç sözcükten bahsedilecektir. Kültürel ödünçleme için “civilisation” kelimesinin medeniyete karşılık olarak kullanıldığı söylenebilir. Temel ödünçleme için ise iki farklı kelime tercihinin yapıldığı görülecektir. Bunlardan ilki *terakki* sözcüğüdür. *Terakki*, sözcüğü Türkçede kullanılıyor olmasına rağmen 1860’lardan sonra medeniyeti kavramsal olarak karşılamak için hatırat, mektup, makale gibi nesir türünde eserlerde sıklıkla karşılaşılabilecektir. II. Meşrutiyet sonrasında, özellikle Balkan Savaşları’nın ardından ise *terakki* kelimesi de terk edilip yerine inkılap kelimesinin sıklıkla kullanılmaya başlandığı görülecektir.

Tanzimat’ın ilanından sonra Avrupa’ya gönderilen Osmanlı bürokratlarının sayısında büyük bir artış görülmüştür. Bürokratlar, Avrupa deneyimlerini kolektif bir bilinç yaratmak arzusuyla risalelerinde, makalelerinde, hatıralarında ve mektuplarında yayımlamaya başlamıştır. Avrupa’daki şehir hayatını anlatmak üzere Sadık Rifat Paşa *Avrupa’nın Ahvaline Dair Risalesi*’nde ilk kez sivilizasyon sözcüğünü kullanmıştır. Bu haliyle sivilizasyon kelimesiyle karşılanmaya çalışılan « medeniyet » kelimesinin ilk dayanağı Fransız kültürünün etkisindedir.

Einar Wigen, *State of Translation*’da kavramların çevirileri aracılığıyla arka planında yaratılmak istenen duygunun ne olduğunu üzerinde durmuştur. Wigen’a göre XIX. yüzyıla kadar Osmanlı yazınında *civilisation*’ı karşılayacak bir kelime yoktur, medeniyet yerine Arapçadan yani İslam kültüründen

alınmış *ahlak, adap, terbiye, maarif, talim, umrân* gibi kavramlar kullanılmaktadır (Wigen, 2015, s. 107). Wigen bu kavramlar arasında *umrân*'ı ayrı bir yere koyar. Umrân, bayındırlık anlamıyla medeniyetin en temel gerekliliği gibi görünmektedir. Çünkü “m-d-n” kökünden gelen medeniyet kavramı şehirleşmeyi, şehre ait olma işaret etmektedir (Wigen, 2015, s. 110). Burada Wigen'in kitabına seçtiği isimde de bir cinas vardır; kitap Türkçeye hem “tercüme devleti” hem de “tercüme durumu” olarak çevrilebilir. Kitapta tercüme faaliyetlerine uzunca yer ayıran Wigen, medeniyetin Osmanlı Devleti'ni Batı'da meşru kılmak için önemli bir araç haline getirildiğini düşünmektedir. İşte bu sebeple de XIX. yüzyıla kadar ihtiyaç duyulmamış bu aracının derhal dolaşıma sokulması için hızlı adımlar atılmıştır. Bunun için Encümen-i Daniş kurulmuş, elçilikler açılmış ve çeviri faaliyetleri hızlandırılmıştır. Osmanlı entelektüelleri, kamusal alana açtıkları hatırat, mektup, risale, gezi yazısı gibi bütün türlerde Avrupa medeniyetini tanıtmak için çaba harcamıştır. Tanpınar'ın da işaret ettiği «medeniyet krizi»³ daha sonra Türk edebiyatının en temel temalarından birisi olacaktır.

Medeniyet kavramının cümle içinde sürekli Batı ile ilişkilendirilmesi, kavramın yalnız Avrupa'ya ait bir temsil gibi algılanmasına sebep olmuştur. Medeniyet, Osmanlı entelektüellerinin zihinlerinde Batılıdır. Ama Batı kültürü tümüyle Osmanlı Devleti için uygun değildir. Örneğin Avrupa'nın din birliği de medeniyetin bir parçasıdır. Osmanlı entelektüellerine göre ahlak, edep, maarif gibi Şark'a ait terimler Avrupalıların medeniyet anlayışı içerisinde yoktur. Ya da Avrupa'nın ahlak anlayışı ile Türklerinki özellikle din ve gelenek noktasında çatıştığı için Osmanlı medeniyeti demekten sıklıkla kaçınmışlardır. Bunun yerine *terakki* sözcüğünü seçerek Osmanlı geleneğine uygun bir ilerlemenin nasıl olması gerektiğini tarif etmişlerdir. Bu konuda yazılmış iki önemli makale bulunmaktadır. Birincisi Namık Kemal'e ait İbret gazetesinde yayımlanan *Terakki* makalesidir. Bir diğeri ise Sami Paşazade Sezai'nin İttihad gazetesinde çıkan *Terakki* başlıklı yazısıdır. Namık Kemal, *Terakki* makalesinde medeni bir devletin üretken bir devlet olduğu kanaatine varmıştır. Londra üzerinden verdiği örneklerle eğitim, siyaset ve adalet meseleleri üzerinden terakki etmenin Batı'nın kurduğu sistemi benimsemenin yollarını anlatmıştır (Mehmet Kaplan vd., 1993, 201).

Sami Paşazade Sezai ise *Terakki* adlı yazısında taklit etmenin tabiatın bir parçası olduğunu, Avrupa'nın kaydettiği ilerlemeyi yani *medeniyet-i hazırayı* almanın doğal olduğunu vurgulamıştır. Çünkü beşeriyetin gelişmesi başından beri doğayı taklit ederek gerçekleşmiştir. Avrupa medeniyet anlayışına dair makale boyunca işaret ettiği en önemli tespiti ise Avrupalıların geleceği bugünden planlamasıdır. Anlık kararların ve yalnız ihtiyacı gidermek üzere yapılan değişikliklerin üzerine yeterince düşünülmediği için geçici tesirleri olduğunu vurgulamıştır. Oysa ona göre terakki etmek için geçmişin, bugünün ve geleceğin birbiri üzerine inşa edilmesi gerekmektedir: “Esbâb-ı terakkiye çalışalım! Çünkü Avrupa'nın efkâr-ı terakkisini teshîl eyleyecek ve medeniyet-i hâzırayı daim ettirecek buranın saadetidir.” (Kerman, 2003, s. 8) Yani terakki, anlık bir durumu değil, bir süreci işaret etmektedir.

Tanzimat Dönemi'nden II. Abdülhamid'e kadar geçen zamanda *sivilizasyon* Osmanlı entelektüelleri tarafından Avrupa'nın askeri alanda, şehir yaşamında, güvenlik konusunda, miras işlerinde ve temel haklar konusunda kaydettiği ilerlemeyi anlatmak için kullanılmıştır. Tanzimat'ın ilanından 1860'lı yıllara kadar Osmanlı entelektüellerinin Avrupa ile kurduğu bağ resmi siyaseti ilgilendirmektedir. Sefaretnameler, layihalar ve risalelerde yazarlar devlete seslenmektedir. Çünkü onların zihinlerinde ancak devlet, kişilerin güvenliğini sağlayıp haklarını teslim edebilirdi. Bu tutum 19. yüzyıl sonunda değişmiş ve yazarlar okuyucuya seslenmeye başlamıştır.

³ Tanpınar, A.H (1998). “Türk Edebiyatında Cereyanlar”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, (Haz. Zeynep Kerman), İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 101.

Tanzimat Dönemi metinlerinde önce *sivilizasyon* olarak geçen *medeniyet* sözcüğü zamanla şehir düzenini içeren bir anlayışla tamamen Batılı bir kavram olarak algılanmıştır.⁴ Batı aydınlanmasından sonra Avrupalılar, kendi kültür ve geleneklerini baskın bir kolonyalist tavırla ve oryantalist bir tutumla Batı-dışı tüm toplumlara kabul ettirmek istemişlerdir. Bu sebeple Osmanlı entelektüel çevrelerinde de Batı'yı medeniyetin tek sahibi olarak görme hâli doğaldır. 1870'lerden sonra Avrupa'ya giden Osmanlı entelektüelleri medeniyetin en başta bir devamlılık gerektirdiğini fark etmişlerdir. Bu nedenle Avrupa'nın tarihine bakıp köklerini nereden aldıklarına dikkat etmişlerdir. Bir biçimde Yunan ve Roma Uygarlıkları ile bağlantılar kurmaya çalışmışlardır. Binaların, mekânların Batılıların kendilerine ait imgeleriyle dolu olduğunu görüp bir kimlik yaratıldığını idrak etmişlerdir. Doğu'nun eşyanın işlevselliğiyle ilgilendiğini, Batı'nın ise estetikle işlevselliği tamamlandığını görmüşlerdir. Bu durum söylemlerine de yansımıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Batı'da toprak kaybetmeye başlamasıyla Avrupa'ya bakış değişmeye başlamış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dahil olmuş yazarların söylemlerinde medeniyet kavramı farklılaşmıştır. Bu sürecin *terakki* olarak nitelendirilmesi, hâlen medeniyetin Batılı bir kavram olduğu ön kabulüne dayanmaktadır. Batı'nın medeniyetine *medeniyet-i hazıra* demişlerdir. Onlara göre yapılması gereken ise bu hazır medeniyeti alıp tatbik etmektir (Dursun Önen, 2023, s. 231).

II. Abdülhamid dönemiyle başlayan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskın rejimiyle devam eden yirminci yüzyılın başında ise, Osmanlı entelektüelleri yıkıcı savaflara tanıklık etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı *terakki* için gerekli görülmuş ancak yetersiz olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki son varlıkları Balkanların kaybedilmesinden sonra bir yabancılaşma başlamıştır. Bu yabancılaşma ve toplumsal travma yeni bir kimlik inşasını gerektirmiştir. Avrupa, Osmanlı entelektüellerinin uzun süre sandıkları gibi artık insanlığın son mertebesi değildir. Batı kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden, sınırlarını tekrar çizen ve Batı-dışı devletleri sömürge toplumları olarak gören bir yapıdır (Dursun Önen, 2023, s. 232).

Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Avrupa'ya giden yazarlar etraflarına baktıklarında; binaların güzelliği, sergilerin ihtişamı, sanatın etkileyici gücünden ziyade Avrupalının kimliğine odaklanmıştır. Özellikle Türkçülük akımının içinde bizatihi bulunmuş yazarlar ve Mustafa Kemal'le dirsek teması olan Halide Edip gibi entelektüeller Batılı anlamda gelişmeleri *inkılap*⁶ sözcüğüyle ifade etmeye başlamışlardır. *İnkılap*, *terakki* gibi bir süreci, hazır olanı alıp tatbik etmeyi değil, kendi içinden çıkan ama baştan aşağı yeni olan bir devrimi anlatmak için kullanılmıştır. *Terakki*, *medeniyet*, *medeniyet-i hazıra* gibi sözcüklerin kullanımı elbette tamamen ortadan kalkmış değildir. Çünkü 1900'den sonra çok ciddi siyasi çalkantılar yaşansa da yazarların hepsi politikleşmemiştir. Bütün yazarlar aynı formasyonlardan geçmediğinden Batı'nın medeniyet kutbu olduğuna inanç devam etmektedir. Ancak Batı artık bütünüyle mükemmel ve hazır bir *medeniyet* değildir. Batı'nın sahip olduğu teknolojik ve bilimsel gelişmelerin farkında olan yazarlar sadece bu yönlerini alıp geri kalanı Türk kimliği üzerinden kurgulanması için çaba göstermeye başladılar. (Dursun Önen, 2023, s. 232). *Medeniyet-i hazıra* yerine seçmece bir medeniyet anlayışı gelişmeye başlamıştır ve bu noktada gelinen süreçte inkılap kelimesinin kullanımı yaygınlaşmıştır.

⁴ Sadık Rifat Paşa *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'de (1838), Mustafa Sami Efendi *Avrupa Risalesi*'nde (1840) ve Hayrullah Efendi *Avrupa Seyahatnamesi*'nde Avrupa'nın ilerleyişini anlatırken *medeniyet* sözcüğünü kullanmayı tercih etmişlerdir.

⁵ Namık Kemal'in *Hususi Mektupları* (1867) ve Samipaşazade Sezaî'nin *Hatıralar ve Gezi Notları*'nda (1881-1921) *medeniyet* yerine *terakki*yi daha sık kullandığı görülür.

⁶ Abdülhak Hamit, özellikle 1900'den sonra yazdığı mektuplarda, Ziya Gökalp Malta ve Limni mektuplarında ve Halide Edip, *Mor Salkamlı Ev*'de Batılılaşma sürecini ifade ederken *inkılap* sözcüğünü tercih etmişlerdir.

Sonuç

Medeniyet sözcüğü Osmanlı'da ilk kez bürokrasi dilinde sivilizasyonla karşılanmıştır. Bu birebir ödünçleme, aynı zamanda ilk kez Batı'nın üstünlüğünün kabul edildiği yıllarda neredeyse hiçbir değişiklik yapılmadan alınması yönüyle dikkat çekicidir. Bu durum kültürel neolojizme bir örnektir. Daha sonra değişen siyasi hava ile *sivilizasyon* sözcüğü yerine *medeniyet*, *terakki*, *medeniyet-i hazıra* ve *inkılap* sözcüklerinin de dil içi temel ödünçleme yöntemiyle değişime uğraması, dildeki kelime üretiminin tarihle, sosyolojik yapıyla ve siyasi söylemle ne kadar iç içe olduğunu göstermektedir. Bugün için sözlüklere girmiş ve yaygın kullanım alanı bulmuş bu sözcükler bir neolojizm örneği olarak gösterilmese de içinde buldukları yıllarda oluşumları açısından incelemeye değer oldukları için çalışmaya konu edilmiştir. Aynı zamanda sözcükler üretilirken nasıl bir mantık izlendiğini anlamak açısından da medeniyet sözcüğünün kullanımlarına değinmek ve yıllar içindeki değişimini izlemek ilginçtir. Çünkü neolojizmler genel olarak önek ve soneklerle yapılarak ya da kaynak dildeki kullanımına benzetilerek yapılmaktadır. Dilin morfolojik özelliklerini takip ederek kolayca bulunabilecek bu neolojizmler dışında kalan kelime üretimleri ise tarihi ve sosyolojik bir takip gerektirmektedir. Bu nedenle çalışmada neolojizmlerin anlam alanı üzerinde durulmuş ve dönemin kültürünün yeni kelime üretiminde nasıl bir etki yarattığı konusuna değinilmiştir. Medeniyet kelimesi üzerinden geriye doğru bir bakışla kaynak dile gidildiğinde "civilization" sözcüğünün de tarihinin çok eski olmadığı görülmüştür. İlk üretildiği zamandan kısa süre sonra yaygınlaşmış ve Batı'nın oryantalist tavrının güçlü kaynaklarından birisi olmuştur. Çünkü ilk tanımı itibarıyla, Batı kültürünün özellikleri ön plana çıkarılmıştır. Ancak dünya küreselleştikçe "civilization"un da kullanım alanı daralmıştır. Tarihsel süreçte de medeniyetin kimlikle bağını kavrayan Türk aydınları kelimeye alternatifler üretmişlerdir.

Bu çalışmanın konusu olmamakla beraber, Cumhuriyet'e yaklaştıkça yeni fikir ve düşünce akımlarının etkisiyle medeniyet kavramının dildeki değişim süreci devam etmiştir. Türkçülük akımı Türklerin kendi tarihlerine de başka bir gözle, köklenme arzusuyla bakmasını sağlamıştır. Örneğin, Türklerin en eski kavimlerinden biri olan Uygur kavmi, Türk medeniyetini anlatacak şekilde *uygar* olarak kullanılmaya devam edilmiştir. *Batılılaşma*, *çağdaşlaşma*, *modernleşme* sözcükleri de daha sonraki dönemlerde değişik fikir akımlarının etkisiyle yaygınlaşan Batı medeniyetini işaret eden alt anlamlarıyla kullanılmaya devam edilmiştir.

Kaynakça

- Adivar, H. E. (2014) *Mor salkımlı ev*. (Haz. Mehmet Kalpaklı- Gülbün Türkgeldi), İstanbul: Can.
- Akalın, Ş. H. (2014). Türkçede eksilteli yapıdan sözlükselleşme. *EFD Edebiyat Fakültesi Dergisi* .31/2, 3-29.
- Dursun Önen, K. D. (2023). *Hatırat ve mektuplar üzerinden Avrupa medeniyetini anlamak (1830-1923)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Emecan, N. (1998). *1960'tan günümüze Türkçe: bir sözlük denemesi*. İstanbul: YKY.
- Gökalp, Z. (1989). *Ziya Gökalp külliyyâtı -II Limni ve Malta mektupları*. (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), Ankara: TTK.
- Görgün, T. (2003). Medeniyet. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 28. s. 298-301) TDV.
- Hayrullah Efendi (2002). *Avrupa seyahatnamesi*. (Haz. Belkıs Altunış-Gürsoy), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karaca, İ. (2020). "Öztürkçeciliğin edebî eserlere yansımaları, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 60/1, 347-372
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK.

- Koca, S. (2021). Kamus-ı Türkî'den günümüze Fransızca alıntı kelimelerde anlam değişimleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22), 1-27.
- Mustafa Sami Efendi. (1996). *Avrupa risâlesi*. (Haz. Remzi Demir), Ankara: Gündoğan.
- Namık Kemal. (1993). "Terakki", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*, (Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil), İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 193- 203.
- Namık Kemal. (1993). "Medeniyet", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*, (Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil), İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 231- 235.
- Namık Kemal. (2013). *Husûsî mektupları I-II-III-IV*. (Haz. Fevziye Abdullah Tansel). Ankara: TTK.
- Oktuğ, M. (2009). Neolojizm bağlamında dilsel üretimler/ ekonomik göstergeler: 2000 yıllarında yaşanan ekonomik krizin dil bilimsel çözümlemesi. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1: 123-133.
- Sami Paşazade Sezai. (2003). *Sami Paşazade Sezai: bütün eserleri III*, (Haz. Zeynep Kerman). Ankara: TDK.
- Sarı, İ. (2013). Dilde yeniden adlandırma ihtiyacı retnonimler. *Türkbilig* 2013/25: 19-26
- Seyitdanhoğlu, M. (1996). Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa'nın ahvaline dair risalesi. *Liberal Düşünce*, 3, 115-124.
- Şafak, Z. (2018). *Fransızca ve Türkçede akıllı telefon bağlamında yeni sözcük kullanımına (neolojizm) yapısal bir yaklaşım*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ.
- Tanpınar, A.H (1998). "Türk edebiyatında cereyanlar", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, (Haz. Zeynep Kerman), İstanbul: Dergâh.
- Tanpınar, A. H. (2006). *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi*. (Haz. Abdullah Uçman) İstanbul: YKY.
- Tanpınar, A. H. (2020). *Yaşadığım gibi*. (Haz. Birol Emil), İstanbul: Dergâh.
- Tarhan, A. H. (1995). *Abdülhak Hâmid'in mektupları*. (Haz. İnci Enginün), İstanbul: Dergâh Yayınları
- Uçman, A. (1995). Encümen-i daniş. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 11. s. 176-178) TDV.
- Wigen, E. (2018). *State of translation*. United State Of America: University of Michigan Press.